

<https://doi.org/10.62837/2025.5.453>

AYNUR NOVRUZOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə Dövlət Universiteti
Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı
kafedrasının baş müəllimi
e-mail: ashukurova@rambler.ru
ORCID: 0009-0005-5748-2623

RƏŞİD BƏY ƏFƏNDİZADƏNİN NƏSR YARADICILIĞI UŞAQ ƏDƏBİYYATI MÜSTƏVİSİNDƏ

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, R.Əfəndizadə, hekayə, nəsr, maarifçilik, tərbiyə, problem, əxlaq.

Ключевые слова: детская литература, Р.Эфендизаде, рассказ, проза, просвещение, воспитание, проблема, нравственность.

Keywords: children's literature, R.Efendizade, story, prose, enlightenment, upbringing, problem, morality.

Giriş

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının inkişafı bütövlükdə maarifçi-realist ədəbi düşüncənin və ədəbi-mədəni mühitin təsiri altında gerçəkləşirdi. Böyük bir ziyalı zümrəsinin milli təəssübkeşliyi uşaq ədəbiyyatının ideya-estetik məzmununa da həlledici təsir göstərdi. Bu dövrdə uşaq ədəbiyyatında da ədəbi meyillər milli dirçəlişə, yeni nəslin tərbiyəsinə istiqamətləndi. Azərbaycan ədəbiyyatının önəmli qollarından biri sayılan uşaq və gənclik dövrü ədəbiyyatında baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini bədii düşüncə obyektinə çevirən sənətkarlardan biri də ədəbi prosesin aparıcı simalarından olan Rəşid bəy Əfəndizadə idi. Həyatının 60 ilini pedaqoji sahəyə həsr edən ədib öz yaradıcılığında da maarifçilik prinsiplərinə sadıq qalaraq qələmə aldığı əsərlərini xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin təsdiqinə yönəlmişdi.

Gənc nəsillərin mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi Rəşid bəy Əfəndizadənin əsas fəaliyyət istiqamətini təşkil edirdi. Təhsil mövzusu, xüsusilə qızları bəsinət sahibi etməyin vacibliyi onun əsərlərində davamlı olaraq dilə gətirilmiş və bu sahədə atılan addımların ilk təşəbbüskarlarından biri də məhz Rəşid bəy Əfəndizadə olmuşdur. Xalqımıza məxsus əqli düşüncə tərzini, adət-ənənələr, milli keyfiyyətlər ədibin uşaqlar üçün yazdığı bütün əsərlərdə bədii ifadəsini tapmışdır. Müxtəlif mövzuda və məzmununda olan bu əsərlər Azərbaycan xalqının milli-mental təxəyyülünün zənginliyindən xəbər verir.

Bitkin kompozisiya və yığcam süjet xətti, obrazların ibrətamizliyi, əxlaqi-tərbiyəvi əhəmiyyəti və digər müsbət keyfiyyətləri baxımından Rəşid bəy Əfəndizadənin nəsr formasında qələmə aldığı uşaq əsərləri müəllifin məqsədini təyin etməyə imkan verir. Ana dili, təhsildə hökm sürən sxolastikanın aradan qaldırılması, ailə tərbiyəsinin vacibliyi, milli məktəblərin yaradılması, yeni təlim üsullarının tətbiqi, dünyəvi təhsilin genişləndirilməsi kimi ideyalar onun əsərlərinin əsas leytmotivini təşkil edir. Ədib həmçinin, ictimai məqamdan tutmuş, xalqımızın mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərinə qədər bütün mövzulara toxunmuş, dəyərlərimizi qətiyyətlə müdafiə etmişdir. Beləliklə də, uşaqların milli ruhda tərbiyə edilməsi və təhsili problemini öz əsərlərində əsas xətt kimi götürən Rəşid bəy Əfəndizadə bu mövzunu öz yaradıcılığının əsas ədəbi faktına çevirə bilmişdi.

Əsas hissə

Rəşid bəy Əfəndizadənin həyatının mühüm bir hissəsi məktəb tarixi və müəllimliklə bağlı idi. Bütün fəaliyyəti boyu maarifçi mövqedən çıxış edən R.Əfəndizadə üsuli-cədid məktəblərinin faydasını yüksək dəyərləndirərək, öz həmmüasirlərini bu sahədə xüsusi fəallıq göstərməyə çağırırdı. Təlimlərin ana dilində aparılması yeni üsullu məktəblərin əsas mexanizmini təşkil edirdi. Tiflisdə Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunda təhsil aldığı illərdə ədib xalqın mənəvi dəyərlər sisteminin, mental xüsusiyyətlərinin, əxlaq-davranış normalarının əsas təbliğatçısına çevrilən belə tədris müəssisələrinin dərslər vəsaitlərinə olan ehtiyacını nəzərə alaraq dərsləklər tərtib etmək qərarına gəlir. Bunun üçün artıq onun kifayət qədər pedaqoji təcrübəsi və müəllimlik fəaliyyəti dönməndə araşdırmalarının nəticəsi olan çoxlu sayda materialları var idi. Ədib bu haqda öz tərcümeyi-halında yazırdı: “Kənddə on il müəllimlik etdiyim zaman rus klassiklərindən Puşkinin, Jukovskinin, Krilovun, Lermontovun, Tolstoyun əsərlərindən müdam tərcümə edib, albomuma çox şey toplamışdım və el ədəbiyyatından bəzi yararlı şeyləri də intixab eləmişdim, həmçinin təcrübədən çıxartmışdım”. [Əfəndiyev, RƏİ]

Beləliklə, ədib uşaqların sağlam mündəricəli ədəbiyyata ehtiyacını ödəmək məqsədi ilə 1898-ci ildə İstanbulda “Uşaq bağçası”, bir qədər sonra-1901-ci ildə isə “Bəsirətül-ətfal” dərsləklərini nəşr etdirir. Hər iki dərslək dəfələrlə çap olunaraq, həm Qafqazda, həm də Cənubi Azərbaycanda açılan yeni tipli məktəblərdə geniş istifadə olunmuşdur. Dərslək “Ana dili” adı ilə qaraçay türkcəsinə çevrilərək 1914-cü ildə Tiflisdə nəşr olunmuşdur.

Dərsləyin başlanğıcında müəllifin adı, çap tarixi, məzmunu və məqsədi göstərilir: “Müəllif və mucidi (yaradanı, vücudə gətirəni) Rəşid bəy Əfəndizadə. On sənə müzirində kəsb olunmuş təcrübədən sonra tazə üsuli-sövti üzrə təsis olunub, təliq və cüls xətləri üzrə tərtib olunubdur. Qiyməti 1 manat 20 qəpikdir. Hər həqqi müəllif və nəşrinə aiddir. Maarif nəzarət cəlisəsinin rəzasəti ilə təb olunmuşdur. İstanbul.

İvanaki Panayotidis mətbəəsi, Bab-i Ali cadəsi, 38. 1316 sənəyi-İslamiyyə(1898 sənəyi məsihiyyə).[Əfəndizadə, 1898]

K.D.Uşinskinin pedaqoji görüşlərini, L.N.Tolstoyun “Əlifba”, “Yeni əlifba”, “Oxu kitabı”, A.O.Çernyayevskinin “Vətən dili” dərslilərini təqdir edən R.Əfəndizadə milli uşaq ədəbiyyatı yaratmaq istiqamətində uğurlu təşəbbüsə çevrilən bu iki dərsliyinə maarifçi şeirlərini, poetik öyüdnamələrini, mənzum hekayət və didaktik hekayələrini daxil etmişdi. Professor Y. Babayev dərslilərə daxil edilmiş hekayələrin bədii struktur oxşarlığından bəhs edərək yazır: “R.Əfəndiyevin dərslilərində “Ovda”, “Həşimin hünəri”(“Uşaq bağçası”), “Quşların mənfəəti”, “İki nəfər mehriban qardaş”, “Doğma yurd”, “Ayağı bir-bir qoyarlar nərdivana” (“Bəsirətül-ətfal”) və s. süjeti müəllifin özünəməxsus olan kiçik epik nümunələr var idi. Janrın tələbi baxımından yalnız şərti olaraq hekayə adlandırılan (istər bu, istərsə də birtipli dediyimiz kiçik hekayələrə yalnız şərti mənada hekayə demək olar, əslində bunlar kiçik mənsur miniatürlərdir) bu əsərlər həcmcə kiçik, bir epizodlu əhvalatlardan ibarətdir. Bunlar əslində ibtidai məktəb dərsliyi üçün, onun tələblərini nəzərə almaqla yazılmış kiçik bədii nəsr mətnləri idi. Bu əsərlərdə nə geniş əhvalat, nə əhatəli xarakterlər, nə də məkan və milli müəyyənlik yox idi. Süjet nə qədər orijinal olsa da, bunlar birtipli süjetlər silsiləsinə daxildir. Qəhrəmanlar yalnız bir epizodun qəhrəmanları, hadisələr tipiklikdən məhrumdur. Bu kiçik hekayələri bir növ orijinal keyfiyyətli uşaq nəsrinə keçid hesab etmək olar”. [Babayev, 2012, s.83]

Əsərlərinin əsas qayəsini xoşbəxt gələcək, tərbiyəli, elmlə, dünyagörüşlü gənclərin və yeniyetmələrin qaynar həyatı uğrunda mübarizə təşkil edən R.Əfəndizadənin “Uşaq bağçası” dərsliyinə daxil etdiyi sayaqı sözlər, holavarlar, atalar sözü və zərb məsəllər, tapmacalar, laylalar, oxşamalar və sadə süjetli hekayələr yığcam və maraqlı hadisələri əks etdirən oxunaqlı bədii nümunələrdir. “Maarifçi-yazıçı milli folklor nümunələri ilə yanaşı, həmçinin bir sıra dünya xalqları ədəbiyyatından səsləndirdiyi tərcümə materiallarına da üstünlük vermiş, “Uşaq bağçası” dərsliyində bunlardan yetərincə istifadə etmişdir. Bunlara misal olaraq, “Qoca kişi və Əzrayıl”, “Qardaş və bacı”, “Pişiyin hekayəsi”, “Turp”, “Çaqqalın hekayəsi”, “Qurd”, “Fəqir Cəfərin alim olması”, “Dünya görmüş kəndçi” və sair folklor motivli kiçik həcmli hekayələri, İ.Krılovdan etdiyi “Qazlar”, “Sazəndə” və bu kimi tərcümə əsərləri diqqəti cəlb edir”. [Əsgərli, 2010, s. 195]

Mənəvi dəyərlərin təbliğində folklor və klassik ədəbiyyatımızın məfkurə və ideya varisliyini davam etdirən ədibin bu dərsliyi 137 səhifədən ibarət idi. Ədib dərsliyin giriş hissəsində kitabın yazılma səbəbini belə izah edir: “Tərbiyə elmini öyrəndikdən sonra mən anladım ki, köhnə məktəb xalqa bilik vermir, onu maarifləndirmir. Yeni məktəb lazımdır. Bu isə yalnız Uşinskinin yeni üsulla tərtib etdiyi dərslər kitabı kimi, öz məktəblərimiz üçün ana dilində dərslər kitabı tərtib etməklə mümkündür. Özümün “Uşaq bağçası” adlı dərslər kitabımı bu qiymətli əsərə bənzətmək

üçün mən Uşinskinin şöhrət qazanmış və müstəsna kitabını rəhbər qəbul etdim”. [Əfəndizadə, 1898]

Dərslinin ikinci və üçüncü hissəsi ədibin uşaqların dünyagörüşünün formalaşmasında, əqli səlisliyinin və nitqinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynayan folklor süjetlərinə müraciət edərək qələmə aldığı pədaqoji-didaktik əsərlərdən ibarətdir. Tərbiyə deyəndə üç əsas amili - fiziki, əqli və əxlaqi cəhəti vacib hesab edən ədib yazır: “Tərbiyə insanı bəsləyib onun bədəninə, ruhuna və əxlaqına yavaş-yavaş qüvvət kəsb etdirməyə deyilir. Hər kəs bədəncə, ruhca və əxlaqca üç qism tərbiyəyə möhtacdır... Bu üç qism tərbiyədən məhrum olan şəxs həqiqətdə adam cərgəsində sayılmaz”. [Əfəndiyev, 2006, s. 89] Rəşid bəy uşaqların sağlam bədənə, ruha və əxlaqa yiyələn mələrinin yolunu ailə tərbiyəsində görürdü. O, hesab edirdi ki, xüsusilə anaların tərbiyə prosesindəki roluna diqqət çəkən ədib onların elm və mərifət kəsb etmələrini vacib amil sayırdı.

Dərsliyə daxil edilmiş əsərlərin çoxu tarixi yaddaşlardan süzülüb gələn şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanır. Bu əvəzsiz qaynağı R.Əfəndizadə araşdırmalarında belə dəyərləndirir: “El keçirdiyi həyat hadisələrini hekayələr, nağıllar, dastanlar, əfsanələr və lətifələr şəklində düzür, qoşur”. [Əfəndiyev, RƏİ] Qeyd edək ki, “ədibin dərsləkləri uzun müddət ibtidai və orta məktəblərdə istifadə edilmiş, tədrisin müxtəlif pillələrində təhsil alan uşaqlar bu kitablardan təlim və tərbiyə əxz etmişlər. Rəşid bəy dərsləklərində, həmçinin uşaqların yaş xüsusiyyətlərindən və tədris fənlərindən asılı olaraq, müxtəlif təlim üsullarının tətbiq edilməsinə dair fikirlər də irəli sürmüşdür”. [Həsənova, 2019, s.175]

Ümumiyyətlə, onun qələmə aldığı uşaq əsərlərinin əksəriyyətinin əsasını nağıl motivləri və mövzuları təşkil edir. Bu əsərlərin bəzilərinin mövzusu açıq-aydın xalq ədəbiyyatından alındığı halda, bəziləri daxili mahiyyətə, daxili tellərlə, bədii təsvir vasitələri və tərbiyəvi nəticələri etibarilə folklorla bağlıdır. R.Əfəndizadənin yaradıcılığına xas incə hisslər, təbiilik, səmimi ruh və axıcılıq bu əsərlərin təhkiyə orijinallığını təmin edir. Tədqiqatçı Ş.Məmmədova ədibin təhkiyə texnikasını belə dəyərləndirir: “Epik təhkiyənin folklorlardan gələn zənginlikləri üzərində nizamlanan bu məzmun xətti “qədim zamanda”, “bir gün” və s. zaman formulları ilə bədii məndə bir əsrarəngizlik yaradır. Ümumiyyətlə, başlanğıc formulları, zaman və məkan formulları, keçid formulları və digər səviyyələrdə özünü göstərən modelləşmə bütün tərəfləri ilə nağıllardan gələn zənginliyə köklənir”. [Məmmədova, 2005, s.75]

“İnsanlar bir-birinə möhtacdırlar”, “İnsanın eybi və hünəri”, “Oğul məhəbbəti”, “Yonca çiçəyi”, “Çaqqalın hekayəsi”, “Bayquş və dovşan”, “Yalançı”, “İki qurd və tülkü”, “Ədalətli padşah”, “Pişik və kəsəyənin hekayəsi”, “Qaranquş və sərçə”, “Donuz və palıd ağacı” və b. ibrətamiz əsərləri dərslinin üçüncü fəslini dəyərləndirən ədəbi materiallardır. Bu əxlaqi-didaktik hekayələrin bir çoxunda təsvir olunan hadisələrin mahiyyəti ədəbli, tərbiyəli, qeyrətli, qoçaq, bəzən ədəbsiz, tənbel, laqeyd uşaq xarakterləri vasitəsilə açılır.

Müəllifin bütün fikirlərinin, düşüncələrinin cövhərində elm dayanır. Bu əsərlər uşaqlara elmin gücünə inam, qorxmazlıq, mübarizlik, çətinliyə mərdliklə sinə gərmək, iradə möhkəmliyi kimi əxlaqi sifətlər təlqin edir. Ədib “Elm tükənməz xəzinədir” əsərində yazır: “...bizim əsrimizdə elmin qədir və qiyməti hər şeydən alidir. Çünki əvvəldən elm bu halda puldan və parçadan zəngin, topdan və tufəngdən ötgün, xəncərdən və qılıncdan kəskindir”. [Əfəndiyev, 2006, s. 89]

Bu əsərlərin bəzi komponentlərində tipoloji oxşarlıq olsa da, onların bədii dəyəri ondadır ki, burada müəllif lakonik təsvirlər vasitəsilə həm də millətinin gələcəyini düşünən maarifçi-ziyalı kimi öz mövqeyini ortaya qoya bilib.

Ədibin ikinci dərslisi isə “Bəsirətül-ətfal”dır. “Gözüaçıq”, “dərrakəli” uşaq anla mını verən bu dərslük də müxtəlif illərdə Bakıda və İstanbulda çap olunmuşdu. Ensiklopedik xarakterli bu dərsliyə daxil edilmiş bədii örnəklər, öyüd-nəsihət mövzulu hekayələr, tərcümələr müəllifin şərhləri ilə müşayiət olunur. İki hissədən ibarət olunan dərsliyin hazırlanmasında müəllif Türkiyədə çap olunan tədris vəsaitlərindən geniş istifadə etmişdir ki, bu da kitabın dəyərini artıran amillərdəndir. Sonralar, 1907-ci ildə müəllif dərsliyin yeni nəşrini hazırlamış, onu bir qədər təkmilləşdirmişdir.

“Bəsirətül-ətfal”da sadə süjetli didaktik nümunələr çoxluq təşkil edir. Öyüd-nəsihət xarakterli bu hekayələr müəllifin şərhləri ilə müşayiət olunur. Bu əsərlərində də maarifçi-yazarın insana, onun bəşəri missiyasına münasibətdə özünün baxışları və konsepsiyası olduğu müşahidə olunur. Müəllif bu dərsliyə “Çobanın qızı”, “Müsəlman ilə şeytanın yoldaşlığı”, “Yaxşılığa yamanlıq”, “İbrahim Xəlil peyğəmbərin qonağı”, “Uşaqların meşədəki əhvalatı”, “Alma ağacının qonağı”, “Arsız uşaq və qarışqa”, “Quşların mənfəəti”, “İki nəfər mehriban qardaş”, “Qarışqaların ittifaqı”, “Doğma yurd”, “Ayağı bir-bir qoyarlar nərdivana”, “Qazlar”, “Sazəndə” kimi orijinal əsərlərini və bədii tərcümələrini də daxil edib. “Bu əsərlərin hər birində əsas məqsəd uşaqları zəngin mənəvi və estetik zövqə malik olaraq yetişdirmək, dövrünün dünyəvi biliklərinə yiyələnən yetkin bir insan kimi tərbiyə etmək, tarixini, keçmişini dərinləndirən öyrətmək, gələcəyin böyük quruculuq işlərində fəal iştirak etmək istəyi ilə onların tərbiyəsinə çalışmaqdır. Eyni zamanda, uşaq ədəbiyyatının tələblərinə uyğun olaraq bu əsərlərin süjet xətti də sadə quruluşa malikdir, dili anlaşıqlıdır”. [Qəmbərova, 2023, s. 21]

“Bəsirətül-ətfal” dərsliyinə daxil edilmiş kiçik hekayələr süjet quruluşu və janr xüsusiyyətlərinə görə əxlaqi-didaktik mahiyyət daşıyır. Bu hekayələrin çoxu nağıl və rəvayət, həmçinin “Xəmsə” süjetləri əsasında yazılmışdır. Dərsliyin başlanğıcında verilmiş “Yüz yaşında bağban” əsəri Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”indəki “Kərpickəsən qoca və cavan” hekayəsinin motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Yüz yaşlı qocanın torpağa alma toxumu səpdiyini görə cavanlar onu bu işdən çəkəndirməyə çalışırlar.

“Ey baba, nə iş görürsən?”

Bağban dedi ki, alma toxumu səpirəm.

Soruşdular ki, nəyinə lazımdır?

Dedi:

-Bu toxumdam xırda alma ağacı bitəcəkdir, sonra peyvənd edəcəyəm.

-Ey baba, sənın yüz yaşın var, toxumdan çıxan cırı calayıb əmələ gətirəndən sonra meyvəsini görməyə çox ömür istər, zəhmət çəkmə, bu sənə çatmaz.

Qoca bağban bunların sözüə gülüb, cavab verdi ki:

-Əzizlərim, əkiblər yemişik, əkərək yeyərlər".[Əfəndiyev,1901]

Psixoloji problemlərə meyl, adi insanın daxili aləminin, hisslərinin qiymət ləndirilməsi kimi əlamətlər ədibin uşaqlar üçün qələmə aldığı "İnsaf", "Molla, seyid və dərviş", "Padşahın nədimi", "Pişik və kəsəyənin hekayəsi", "Bəxt", "Fəqir Cəfərin alim olmağı", "Tahir və Nəbi", "Sofi kimdir?", "Buxara əhlinin künçülük öyrən məsi", "Yaxşılığa yamanlıq", "Oğurluğun üstü açıldı", "Uşaq və ayna" və s. hekayə lərinin əsas məziyyətləridir. Bu əsərlər sadə didə yazılmış, yığcam, maraqlı hadisələri əks etdirən, əxlaqi-tərbiyəvi qənaətlər aşıləyan müstəqil bədii əsərlərdir. Hekayələr milli uşaq nəsrimizin ilk bitkin nümunələrindən sayılır.

Uşaq təfəkkürünə uyğun hadisələrin zənginliyi, cəlbədicə sūjeti, təhkiyə şirinliyi, dil sadəliyi ilə qələmə alınmış bu əsərlər uşaq və gəncləri öz mənəvi dünyalarına nəzər salmağa səsləyir, qabaqcıl ideyalar, fikirlər, qayələr təbliğ edir. Sadə sūjetli bu hekayələrdə nağılların əsas elementləri, priyomları gözələnilib.

"Uşaq və ayna", "Alma ağacının əhvalı", "Gün, Ay və Ulduz", "Seyid Əzimin oğluna yazdığı nəsihətlər", "Yol azmış bir uşaq", "Oğul məhəbbəti", "Dünya görmüş kəndçi" və b. bədii nümunələr isə müstəqil hekayələrdir. Bu hekayələrdə maarifçi-pedaqoji mülahizələr yoxdur. Burada əsərin ana xətti hesab olunan və gələcək nəsilərə örnək kimi təqdim edilə biləcəək fikirlər müəllifin dilindən səslənir. Müəllif uşaqlara belə bir fikir aşıləyir ki, ağıllı və tədbirli olmaqla hər şeyi əldə etmək mümkündür. İnsan ağıllı olarsa, hətta ən güclü düşməninə belə asanlıqla qalib gəlmək əzmindədir. Özünün üslubu, dil xüsusiyyəti, qələmə alınan həyat hadisələrinin uşaq psixologiyasına uyğun olması ilə seçilən "Molla, seyid və dərviş" hekayəsində də ağıllı və tədbirli olmaqla hər şeyi əldə etməyin mümkünlüyü qeyd edilir. Ağıllın insan həyatındakı ideya-məzmun yükü "Molla, seyid və dərviş" hekayəsindəki əhvalat və olaylarda da öz əksini tapmışdır. Bağdan oğurluq etmək istəyən üç nəfərin öhdəsindən qoca bağban fərasəti ilə gəlir. Əvvəlcə hiylə işlədərək onların arasına nifaq salır, daha sonra isə əllərini bir-birinə bağlatdırıb ağaca sarıdır. Beləliklə də, ağıllın gücü ilə məqsədinə nail olur. Hekayə vasitəsilə müəllif balaca oxucularına ağıllı və tədbirli olmağın faydasını başa salır.

Ümumiyyətlə, "hekayə bir janr kimi elə ciddi poetikaya malikdir ki, onun ədəbi prosesdə yeri və bu prosesə təsiri bütün zamanlarda açıqca hiss olunub, bu gün də hiss edilməkdədir. Janrların özlərinin arasındakı tarixi mübarizədə hekayə öz spesifik kasını, poetikasının dəqiq qanunlarını qoruyub saxlamışdır. Hekayə sənətkarın kəşfi

dir-əgər bu kəşf yoxdursa, deməli hekayə yoxdur, belə janr yoxdur”.[Məmmədov, 1984, s.87]

R.Əfəndiyevin dərslərinə daxil etdiyi uşaq hekayələrində ictimai bərabərsizlik mühitində mübarizə aparən, parlaq, qüdrətli gənc qəhrəman obrazları yoxdur. Müəllifin məqsədindən asılı olaraq onun qələmə aldığı hekayələr sırf nəsihət xarakterlidir. Qeyd edək ki, bu hekayələr sənətkarlıq baxımından yüksəkdə dayanmasa da, mahiyyət etibarını ilə uşaq nəsrimizin inkişaf tarixində özünəməxsus yer tutur. Ədib “Arsız uşaq və qarışqa”, “Məhəmmədin xəcaləti”, “Eynək”, “Qoca baba və nəvəsi” və b. hekayələrində uşaq fikrinə və psixologiyasına güclü təsir etmək üçün əlvan, cazibəli bədii boyalardan istifadə edib. Müəllif fikirlərini xalq yaradıcılığından qaynaqlanan nəsihətçilik yolu ilə ifadə edir.

“Eynək” hekayəsi sadə təsvirlərdən ibarətdir. Burada obyektivliyə nail olmaq üçün müəllif öz münasibətini gizli saxlamağa, təsvir olunanlara birbaşa müdaxilə etməməyə çalışaraq, xarakter haqqında nəticə çıxarmağı, obraza qiymət verməyi uşaqların öhdəsinə buraxır. Əsərin başlanğıcındakı detalla Mahmudun düşüncə dünyasını təsvir obyektinə çevirir. Mollasının eynəklə kitabı asanlıqla oxuduğunu müşahidə edən Mahmud qərar verir ki, şəhərə gedib özünə eynək alsın. Dükən sahibinin ona verdiyi eynəkləri gözünə taxsa da kitabda yazılanları oxuya bilmir. Bunun səbəbini dəqiqləşdirmək üçün dükənçiyə sual verir: “Dayı, səndə elə eynək yoxdur ki, adam gözünə taxsın, sonra istədiyi kitabı rahat oxusun”. Eynək satan Mahmudun avam olduğunu başa düşüb ona məktəbin yolunu göstərir.

“Qoca baba və nəvəsi” hekayəsinin təhkiyəsində də uşaqların mənəvi-mental dəyərlərlə tərbiyəsi ideyası dayanır. Müəllif diqqəti uşaq və gənclərin hiss, iradə və şüuruna təsir göstərən məqamlara yönəldir. Bu əsərin qəhrəmanları eyni mövzu və konsepsiya ətrafında birləşir. Uşaqların tərbiyəsinin ailədən başladığını təsdiqləyən sənətkar demək olar ki, əksər hekayələrində valideynləri əxlaqi tərbiyə və təsir qaynağı kimi təqdim edir. Maarifçi yazar uşağın təlim - tərbiyəsində ata - ananın rolunun zəruriliyini də qeyd edir. Və hesab edir ki, onlar özləri ilk növbədə nümunəvi əxlaq sahibi olmalıdırlar. Məhz bu düşüncələrin nəticəsidir ki, ədib bu əsərində övladının təlim - tərbiyəsinin vacibliyini unudan valideynləri tənqid hədəfinə çevirir.

Belə ki, R.Əfəndizadə ailə tərbiyəsinin cəmiyyətin əsas tərbiyə mənbəyi olduğu fikrini bir daha təsdiqləyir. Balaca uşaq qoca babasına qarşı ata - anasının etdiyi hörmətsizliklərin şahidi olur. Böyüklərindən ibrət götürən uşaq taxta parçalarından qutu düzəldir. Səbəbini soruşanda isə cavab verir ki, “... atam-anam qocalanda bu qutunun içində onlara xörək verəcəyəm”. [Əfəndiyev, 2006, s.91]

“Bəxt” və “Doğma yurd” hekayələrində isə folklor motivlərindən qaynaqlanan hadisələr, yürüdülmə fikirlər, mühakimələr real həyatı məzmun daşıyır. Bu hekayələrdəki “vətənə gəldim-imana gəldim”, “yaxşı övlad nə eləyir ata malını, malı özü qazanar və pis övlad nə eləyər ata malını, atadan qalanı beş gündə tələf

edəcəkdir”, “hər kəs öz əməyi ilə çörək yesə, o özgə minnəti götürməz” kimi folklor ünsürlərinin zənginliyi müəllifin xalq yaradıcılığının uşaqlara təsir gücünü nəzərə alması ilə əlaqədardır.

“Tahir və Nəbi” əsərinin ideya-estetik qayəsi iki qardaşın timsalında təqdim olunur. Hadisələrin müəllif təhkiyəsi çərçivəsində yerləşdirilməsi əsərin əhatə dairəsini daha da genişləndirir. Bir tərəfdən qəhrəmanların daxili aləmi incəliklərinə qədər işıqlandırılır, digər tərəfdən, onun yaşayıb, fəaliyyət göstərdiyi mühit, münasibətdə olduğu adamlar psixoloji təhlillərə cəlb edilir. Bu əsərinde müəllif gənclərin tərbiyəsinin vacibliyi mövzusunda bir daha qayıdır. İki bir-birindən fərqli xasiyyətlərə malik gənclərdən bəhs edən hekayə əslində portret hekayə janrındadır. Hekayədəki hadisələr sadəlövhlik, etimad və inam xətti üzərində cərəyan edir. Obrazların real və təbii alınması üçün müəllif oxucunu onların şəxsi keyfiyyətləri ilə tanış edir. “Bir kənddə Nəbi adlı igid bir oğlan yaşayırdı. Onun gözəl bir atı vardı. At Nəbiyə, Nəbi də ata yaraşırdı. Tahir adlı bir nəfər atı ələ keçirmək fikrinə düşmüşdü. Amma o, bilirdi ki, atı Nəbinin əlindən zorla ala bilməz. Buna görə də hiyləyə əl atdı”. [Əfəndiyev, 2006, s.81]

Nəbi ədalətli və xeyirxah, Tahir isə hiyləgər və fırıldaqçıdır. Hekayədə sadəcə bir hadisənin təsviri yoxdur. Burada müəllifin əsas qayəsi obrazların özünüifadəsində açıılır. A.P. Çexovun da dediyi kimi, bədii təsvirdə obyektivlik obrazların “ruhunda” və “tonunda” danışmağı, düşünməyi, bu “ruh”dan və “tondan” kənara çıxıb hekayəçi-müəllifin birbaşa mühakimələrinə yer verməməyi tələb edir. R. Əfəndizadə də təsvir etdiyi hadisələrə qəhrəmanın gözü ilə baxmağa çalışır, qənaətlərini birbaşa ona təlqin etmir. O, sadəcə nəql etmə-göstərmə prinsipinə daha geniş yer verir. Özünə inamı, etibarını itirməyin dəhşətli nəticələrinə diqqət yönəldən müəllif zahirəni əlamətlərin təsvirini dolayısı ilə daxili aləmin açılmasına yönəltməyə, qəhrəmanın psixologiyasının başlıca cəhətləri barədə təsəvvür yaratmağa çalışır. Müəllifin düşüncələri qəhrəmanlarının təkcə görkəmində və hərəkətlərində izlənmir, eyni zamanda onların müxtəlif məqamlarda işlətdiyi sözlərdə, dialoqlarda da onu tanımaqda xüsusi rol oynayır. Nəbi atını çapıb qaçmağa çalışan Tahirə deyir: “Bircə dəqiqə ayaq saxla, eşit-gör nə deyirəm. Bu atı sənə bağışladım. Sağlığına qismət olsun. Amma səndən bir xahişim var. Atı məndən bu yolla aldığını heç kimə demə. Çünki insanlar bundan sonra bir-birinə inanmazlar. Çətinə düşənə heç kim kömək əli uzatmaz”. [Əfəndiyev, 2006, s.81] Beləliklə, müəllif R. Əfəndizadə hadisələri sosial müstəvidə təqdim etməklə həm də maarifçi dünyagörüşündən gələn qənaətlərini də ortaya qoyur. Millətə xilas, qurtuluş yolunu göstərir.

Nəticə

Rəşid bəy Əfəndizadə öz tarixinə və mədəni kimliyinə bağlılığını uşaqlar üçün yazdığı demək olar ki, bütün əsərlərinin mövzusunda çevirərək maarifçi-realizmə xas üslubi fəndlərdən faydalanaraq hadisələri öz milli-mənəvi ruhu ilə uzlaşdırmışdır.

Onun güclü müşahidələr və dərin yaradıcı təxəyyülün məhsulu olan əsərlərində uşaqları, gəncləri yoran mövzu və məsələlər yoxdur. Qəhrəmanın cəmiyyətdə mövcud olan xurafata, cəhalətə qarşı mübarizəsinin təsvirini verən epizodlarda gənc nəsillər üçün əhəmiyyətli həyat materialları var. Yazıçı qəhrəmanına yüksək mənəvi meyarlarla yanaşır, onun şəxsiyyətini, əməllərini bu meyarlar baxımından dəyərləndirir. Bu obrazların maarifə, məktəbə, təhsilə, ənənələrimizə münasibəti həmin meyarın özülünü, çıxış nöqtəsini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Babayev, Y. (2012) Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül problemi və ilkin inkişaf mərhələsinin əsas kanalları. II Türk xalqları uşaq ədəbiyyatı konqresi. Materiallar. Qafqaz Universiteti, 11-13 oktyabr, 77-84.
2. Əfəndiyev, R. (2006). Seçilmiş əsərləri. Şərq-Qərb.
3. Əfəndiyev, R. Tərcümeyi-hal. RƏİ, Arvix 8, iş q-1.
4. Əfəndizadə, R. (1898). Uşaq bağçası. İvanaki Panayotidis.
5. Əfəndizadə, R. (1901). Bəsirətül-ətfal. Bakı Quberniyası İdarəsi.
6. Əsgərli, F. (2010). Uşaq ədəbiyyatı: qarşılıqlı yaradıcılıq qaynaqları. ADPU.
7. Məmmədov, C. (1984). Nəsrimiz: düşüncələr, axtarışlar. Yazıçı.
8. Məmmədova, Ş. (2025) XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində uşaq nəsrində təhkiyə formulları. Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, Cild 71, say 1/71-78.
9. Həsənova, V. (2019). Rəşid bəy Əfəndiyevin şeir və təmsillərində tərbiyə məsələləri. Tarix, İnsan və Cəmiyyət, 2(25), s. 174-179.
10. Qəmbərova, G. (2023). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkülü. ADPU.

Aynur Novruzova

RASHID BEY EFENDIZADE'S PROSE CREATIVITY IN THE FIELD OF CHILDREN'S LITERATURE

Abstract

Prominent educational figure, writer Rashid Bey Efendizade, whose work is based on the issues of training and education of the younger generation, is one of our writers who had exceptional merits in the development of Azerbaijani children's literature in terms of mastery at the beginning of the 20th century. The works written by Efendizade, who had a creative approach to folk literature, which plays an invaluable role in educating children in moral terms, are also widely featured in textbooks and magazines called "Basiratul-atfal" and "Kindergarten". In the vast majority of his stories, which are distinguished by their content and plot line, high poetics, genre-specific features surpass educational-pedagogical considerations. In fact, the writer's appeal to the narrative genre typical of European literature came from the attempt to adapt literature from didactic, admonishing to the demands of

enlightenment. Thus, the narrative genre has become a more appropriate form in terms of artistic inspiration, descriptive and narrative tools, and style chosen by the author to reflect the current problems.

In the article, Rashid bey Efendizade's stories were involved in the study with reference to historical and scientific sources and analyzed with a wide explanation. At the same time, the article, which gives brief information about the stories of the writer promoting enlightening ideas, also includes a broad author's approach regarding the impact of these works on the enrichment of Azerbaijani children's prose in terms of genre and style.

Айнур Новрузова

ПРОЗАИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО РАШИД БЕКА ЭФФЕНДИЗАДЕ НА УРОВНЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме

Выдающийся просветитель и писатель Рашид бек Эффендизаде, в основе творчества которого лежат вопросы образования и воспитания молодого поколения, является одним из наших писателей, внесших исключительный вклад в развитие азербайджанской детской литературы в плане мастерства в начале XX века. Произведения Р. Эффендизаде, творчески подошедшего к народной литературе, играющей бесценный источник в образовании детей и их морально-этическом воспитании, нашли также широкое применение в учебниках и сочинениях под названием «Басиратул-этфаль» и «Ушаг далы». В подавляющем большинстве его рассказов, отличающихся содержанием и сюжетной линией, высокой поэтикой, жанрово-специфические особенности превосходят образовательные и педагогические соображения. На самом деле обращение писателя к жанру рассказа, типичному для европейской литературы, проистекло из попытки адаптировать литературу от дидактики и назидания к требованиям просвещения. Таким образом, жанр рассказа был более подходящей формой для художественного повествования, средств описания и выражения, а также стиля, выбранного автором для отражения существующих проблем.

Статья включала исследование рассказов Рашид бека Эффендизаде со ссылкой на исторические и научные источники и анализировала их с обширными пояснениями. В то же время статья, в которой даются краткие сведения о рассказах писателя, пропагандирующих просветительские идеи, также включала широкий авторский подход к влиянию этих произведений на обогащение азербайджанской детской прозы в жанровом и стилистическом плане.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Naziymə Axundova

